

Reddu'l-Hadîs min Ciheti'l-Metn İsimli Çalışma Hakkında Bazı Mülahazalar

Mehmet Ali ÇALGAN | 0000-0002-5780-5067

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | mehmetcalgan@gmail.com

Adıyaman Üniversitesi | 02s4gkg68

Hadis | Adıyaman, Türkiye

Öz

Hadisçilerin metin tenkidi konusu günümüzde hayli tartışma konusudur ve hadislerin muhafazası noktasında büyük önem arz eden bir meseledir. Bu araştırma notunun amacı konuyla alakalı son dönemde yazılmış dikkat çeken bir araştırmanın tanıtımını yapmak ve daha çok, sorunlu gördüğümüz yerlerini eleştirmektir. Bu yazıda Mu'tez el-Hatib isimli araştırmacının *Reddu'l-hadîs min ciheti'l-metn, dirâse fi menâhici'l-muhaddisîn ve'l-usûliyyîn* isimli aslı 2009 senesinde hazırlanmış bir doktora tezi olan çalışması hakkında bazı mülahazalarımız kaydedilmiştir. Mu'tez el-Hatib bu çalışmasında muhaddislerin ve fıkıh usulcülerinin metin tenkidi yöntemlerini tahlil etmek ve karşılaştırmak istemiştir. İncelediğimiz eser usul kitapları hakkında tatminkâr seviyede malumat sunmakta ve titiz ve dikkatli bazı tahliller içermektedir. Ancak muhaddislerin metin tenkidi faaliyetleri hakkında önceki araştırmalara herhangi bir katkı sağlamamış ve yeni bir bulgu ortaya koyamamış olması eserin en önemli eksikliğidir. Ayrıca müellif muasır çalışmaları mütekaddim/müteahhir ayrımı yapmamakla eleştirmekle beraber kendisinin bu ayrımı birçok yerde riayet etmeden oldukça hatalı istidlallerde bulunduğu görülmektedir. Yine, yazarın pek çok yerde geç dönem merkezli değerlendirmeler yapıp bunları tüm muhaddislere genellemesi ve muhaddisler ve fukahanın yöntemlerine dair tezat teşkil eden tespitler yapması da sorunludur. İçerdiği zengin malumat sebebiyle öğretici sayılabilecek eserin metin tenkidi konusunda alt yapısı bulunmayan okuyucu için aynı zamanda yanıltıcı olabileceğini de belirtmekte fayda vardır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Metin Tenkidi, Muhaddisler, Fıkıhçılar, Hadis Usulü.

Atıf Bilgisi

Çalgan, Mehmet Ali. "Reddu'l-Hadîs min Ciheti'l-Metn isimli Çalışma Hakkında Bazı Mülahazalar". *Rize İlahiyat Dergisi* 23 (Nisan 2023), 217-228.

<https://doi.org/10.32950/rid.1255716>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Notu		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 06.03.2023	Kabul Tarihi: 13.04.2023	Yayın Tarihi: 20.04.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdoan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Some Comments About the Study Titled *Rad al-Hadith min cihat al-matn*

Mehmet Ali ÇALGAN | 0000-0002-5780-5067

Assistant Professor | Author | mehmetcalgan@gmail.com

Adıyaman University | 02s4gkg68

Hadith | Adıyaman, Türkiye

Abstract

The content criticism of the hadith scholars is a highly disputed and a critical subject regarding the conservation of hadiths. The purpose of this research note is to review a study prepared recently and especially to criticize the problematic points. In this study some comments about the study titled *Rad al-Hadith min cihat al-matn*, *dirāse fī menahej almuḥaddithīn walusūliyyīn* which is originally a PhD thesis prepared in 2009 by Mu'tez el-Hatīb are stated. Mu'tez el-Hatīb wanted to study the content criticism methods of hadith and jurisprudence scholars and compare them in this study. While offering satisfactory information about the methodology books and containing some rigorous and careful analyses, the most important deficiency of this study is that it did not make any contribution to the previous studies on this topic and did not put forward any new finding. Furthermore while the author criticizes the contemporary studies for not discriminating between early and late periods, it is observed that he also does not take into account this difference in many places and derives wrong conclusions. It is also problematic that he makes assessments based on the late period, generalizations about all the hadith scholars and contradictory evaluations about the methods of hadith and jurisprudence scholars. It is important to note that while this study can be regarded as didactic due to its valuable information, it may also be misleading for those readers who lack a background about content criticism.

Keywords

Hadith, Content Criticism, Hadith Scholars, Jurisprudence Scholars, Hadith Methodology.

Citation

Çalgan, Mehmet Ali. "Some Comments About the Study Titled *Rad al-Hadith min cihat al-matn*". *Rize Theology Journal* 23 (April 2023), 217-228.

<https://doi.org/10.32950/rid.1255716>

Publication Information

Type	Research Note		
Process Information	Date of Submission: 23.02.2023	Date of Acceptance: 23.03.2023	Date of Publication: 20.04.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Muhaddislerin geçmişte metin tenkidini hakkıyla yapmadığı, bu sebeple metni sorunlu pek çok hadisin sahih sayıldığı şeklindeki iddialar uzun zamandır hadis uzmanlarını meşgul etmektedir. Bu önemli konuda pek çok araştırma da gerek ülkemizde gerek İslam dünyasında yapılmıştır.¹ Bu araştırma notunda Mu'tez el-Hatîb isimli araştırmacının *Reddu'l-hadis min ciheti'l-metn, dirâse fi menâhici'l-muhaddisîn ve'l-usûliyyîn*² isimli aslı 2009 senesinde hazırlanmış bir doktora tezi olan çalışması hakkında bazı mülâhazalarımızı kaydetmek istiyoruz.³ Çalışmanın isminden de anlaşıldığı üzere müellif muhaddislerin ve fıkıh usulcülerinin metin tenkidi yöntemlerini incelemek ve karşılaştırmak istemiştir. Hatîb'in mezkûr çalışması büyük emek mahsulüdür ve bu yönüyle ilmî açıdan değerlendirilmeyi hak etmektedir. Ayrıca kanaatimizce tashihi gereken birçok sorunlu yorum içermektedir. Dolayısıyla anılan araştırmacının kısa bir tanıtım yazısından ziyade daha geniş bir değerlendirme notuna konu olmasının daha uygun olacağını düşündük. Öncelikle bu çalışma hakkında genel bir takım tanıtıcı bilgiler verdikten sonra çalışmayı muhtelif zaviyelerden ana hatlarıyla değerlendirmek faydalı olacaktır. Aslında bu çalışmayı daha da geniş bir şekilde ele almak mümkünse de bu notumuzdaki mülâhazaların kitap hakkında genel bir fikir edinmek için yeterli olacağı kanaatindeyiz.

1. Kitabın Özellikleri: Meziyetleri ve Eksiklikleri

Hatîb bu tezinde güncel önemi haiz bir konu olan metin tenkidini ele almıştır. Konunun hadisçiler ve fıkıhçılar zaviyesinden tahlili kapsamın hayli genişlemesine yol açmış ve ciddi bir emek gerektirmiştir. Dümeynî, İdlîbî, Selefî gibi araştırmacıların çalışmalarının yeterli olmadığı görüşünden hareket eden müellif çalışmasının bilhassa mana nekareti sebebiyle metnin reddine odaklandığını ve sikaların hatalarını merkeze aldığını ifade etmiştir (s. 10). Kitabın asıl kısmını muhaddislerin ve fukahanın yöntemleri teşkil etmiştir ve bunlar muhaddisler için teferrüd, ziyade, muhalefet, ihtilaf, galat ve diğer kıstaslarla ta'lil, fukaha içinse akla, Kur'an'a, meşhur sünnete, icmâa muhalefet, âdeten tevatürle nakledilen bir haberin teferrüdü, umûmü'l-belvâ özelliğini haiz bir konuda haberin teferrüdü, kıyasa ve amel-i mütevâris'e muhalefet şeklinde belirlenmiştir. Müellifin hadis ve fıkıh usulü kaynaklarına vukufiyeti görülmektedir ve o bu kaynaklardan bol miktarda iktibasta bulunmuştur. Hatîb ayrıca konu hakkında yapılmış muasır çalışmalara da sıklıkla atıf yapmış ve eleştirilerde bulunmuştur. Bunlar arasında Durays,⁴ Sülemî,⁵ Melibarî,⁶ Dumeynî'nin⁷ çalışmaları öne çıkmaktadır. Müellif bu gibi muasır çalışmaları meseleleri dikkatli bir şekilde tahkik etmeme gerekçesiyle çoğunlukla sert bir dille eleştirmiştir (birkaç misal için bk. s. 314, 326, 336).

Hatîb'in usul kitaplarını büyük bir yetkinlikle tahlil etmesi okuyucuya bu yönden oldukça tatminkâr malumat sunmaktadır. Bu çalışma hakkında en önemli tenkidimiz Nebil Belhî'nin⁸ de isabetle işaret ettiği üzere⁹ muhaddislerin metin tenkidi faaliyetleri hakkında önceki araştırmalara herhangi bir katkı sağlamamış, yeni bir bulgu ortaya koyamamış olmasıdır. Bu hususu yazımızın devamında geniş bir şekilde ele alacağız. Bilhassa erken dönem muhaddislerin metin tenkidi konusunda izahat ve tatbikatının tespiti ve doğru yorumlanması günümüzde yapılan araştırmaların en önemli hedefi olup konunun delillendirilmesi ve vuzuha kavuşmasında çok büyük ehemmiyet arz etmektedir. Müellifin böyle bir katkısı maalesef görülmemekle beraber müellif bir yandan da ortaya konmuş bulguları yanlış yorumlamakta, zorlama bir kıstas tarifi üzerinden muhaddislerin metin tenkidi tatbikatını yeterli görmemektedir. Diğer yandan, muasır çalışmaları mütekaddim/müteahhir ayrımı yapmamakla eleştirmekle (s. 230) beraber kendisinin, yazımızda misalleri görüleceği üzere, bu ayrıma pek çok yerde riayet etmeden oldukça hatalı istidlallerde bulunduğu görülmektedir. Konu hakkında yeterli ön bilgisi olmayan bir okuyucu kitaptaki yoğun malumat, bazı

¹ Bazı örnek çalışmalar için bk. Müsîr Dümeynî, *Mekâyis nakdi mutûni's-sünne* (Riyad: y.y., 1984); Muhammed Lokman Selefî, *İhtimâmu'l-muhaddisîn bi nakdi'l-hadis seneden ve metnen* (Riyad: Dâru'd-dâî li'n-neşr, 1420). Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014); Selahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015).

² Beyrut: eş-Şebeketü'l-arabiyye li'l-ebhâs, 2011.

³ İncelediğimiz kitabı Esmâ Yılmazlar da tanıtmış olmakla beraber biz bu yazımızda Yılmazlar'ın ele almadığı pek çok hususu geniş bir şekilde irdelemek ve Mu'tez el-Hatîb'in söz konusu çalışmasını daha eleştirel bir bakış açısıyla tedkik etmeyi hedefliyoruz. Esmâ Yılmazlar, "Reddu'l-hadis min ciheti'l-metni: dirâseti fi menâhici'l-muhaddisîn ve'l-usûliyyîn", *Akademik-Us 4 / 2* (Aralık 2020), 91-94.

⁴ *Nakdu'l-metni'l-hadisî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dil* (Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007).

⁵ *el-Hadisü'l-münker inde nukkâdi'l-hadis* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005).

⁶ *Nazarât Cedîde fi Ulûmi'l-Hadis* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003).

⁷ *Mekâyis nakdi mutûni's-sünne* (Riyad: y.y., 1984).

⁸ Nebil Belhî Cezayirli muasır bir hadis uzmanı olup metin tenkidi konusunda muhtelif çalışmaları bulunmaktadır.

⁹ Nebil Ahmed Belhî, *Mesâlik nakdi'l-metn inde nukkâdi'l-hadis fi'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî* (Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-İnâye bi-Tibâati ve Neşr, 2021), 19-20.

konularda titiz tetkikler ve yazarın usul kaynaklarına hâkimiyeti karşısında yazarı takdir etmekle beraber bahsettiğimiz ve çalışmamızda ayrıntılarına girmeye çalışacağımız hususlar sebebiyle söz konusu çalışmanın hayli yanılıcı yorumlarda bulunduğu ve muhaddislerin metin tenkidi faaliyetleri hakkında oldukça hatalı bir tasavvuru ortaya koyduğunu düşünmekteyiz. Bu araştırma notunu hazırlamamızın sebebi de bu hususlara dikkat çekmektir.

2. Erken/Geç Dönem Ayrımı (Rivayetten Râviye/ Râviden Rivayete Hüküm)

Hatîb'in muhaddislerin tenkid yöntemleriyle alakalı tespitlerindeki en önemli sorun, önceki araştırmaları erken/geç dönem ayrımı yapmamaları sebebiyle eleştirmesine rağmen kendisinin aynı ayrıma riayet etmemesi ve geç dönemle ilgili yaptığı yorumları tüm muhaddisleri kapsayacak şekilde genellemelere gitmesidir. Müellif muhaddislerin hadis tenkit yöntemini doğru anlayabilmek için mütekaddim hadis imamlarının esas alınmasının zaruri olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir (s. 250). Ayrıca erken dönemde münekkitlerin rivayetlerinden hareketle râvileri değerlendirdiklerini kitabının iki ayrı yerinde müstakil alt başlıklar altında anlatmıştır (s. 140, 290-294). Bu çok mühim konuya pek çok muasır araştırma da dikkat çekmiştir.¹⁰ Ancak bu takririne rağmen bizzat kendisi bu ayrıma pek çok yerde dikkat etmemiştir. Bunlardan birkaç misali paylaşmak uygun olacaktır.

- Müellif bir yerde “Muhaddislerin sözlerinde bir hadise mevzu denmesi çoğunlukla râvi veya sened cihetinden olmuştur. Cerh tadil, usul ve mevzuat kitaplarındaki sözlere bakılarak bu durum anlaşılır.” demiştir (s. 113). Burada muhaddisler denilerek bir genellemeye gidilmekle beraber bu sözün erken dönem için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira erken dönemde râvilere verilmiş hazır notlar olmayıp râvilere verilen hükümler zaten evvel emirde rivayetleri esas alınarak verilmiştir. Bu sözdeki ciddi hata bile yazarın izlediği yöntemdeki sorunu ispatlamaya yetmektedir. İlginç bir şekilde yazar başka bir yerde cerh tadil kaynaklarında râvisinden bağımsız olarak batıl ve kezib hükmü verilen rivayetlere misaller paylaşmıştır (s. 291-2).

- Müellif İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) konuyla yakından alakalı bazı ifadelerini kanaatimizce yanlış yorumlayarak ters yüz etmiştir. İbnu'l-Cevzî mevzu bir haberi imkansız oluşu sebebiyle tenkit ettikten sonra ulemanın söz konusu hadisin sorumlusu olarak tespit ettikleri râvi hakkındaki cerh ifadelerini de zikretmiş, “Bu hadisin râvilerini muhaddislerin âdeti üzerine cerh ettik ki bu hadisi onların uydurduğu bilinsin...İmkânsız bir şey sikalardan da gelse kabul edilmez ve onlara hata nispet edilir... *Akla ve (dinin) asıllarına muhalif* gördüğün her hadisin mevzu olduğunu bil...” demiştir.¹¹ Bu iktibastan sonra müellif İbnu'l-Cevzî'nin “muhaddislerin yöntemini ve onların mevzu hükmünü râviler ve cerh tadil cihetinden verdiklerini” izah ettiğini bildirmiştir (s. 111). Halbuki İbnu'l-Cevzî görüldüğü üzere hadisi esas itibariyle metni sebebiyle tenkit etmiş, râvilerin durumunu ise mevzu hükmünü onlara dayandırdığı için değil, kendisinin de açıkça ifade ettiği üzere hatadan sorumlu olan râvilerin bilinmesi için izah etmiştir. Muhaddislerin âdeti olarak belirttiği husus râviden hareketle rivayetin değerlendirilmesi değil, rivayetteki hatanın sorumlusunun tespitidir.

Müellif bir sonraki paragrafta İbnu'l-Cevzî'nin “Bir hadisi Muvatta, Ahmed'in Müsnedi, Sahîhayn, Sünen-i Ebî Dâvûd ve Tirmizî ve benzeri kaynaklarda bulamazsan ona dikkat et... Eğer bu hadisi (dinin) asıllarına aykırı bulursan isnadındaki şahıslara bak...”¹² şeklindeki sözünden hareketle İbnu'l-Cevzî'nin “(Bir hadis) dinin asıllarına aykırı da olsa hadise verilecek sıhhat hükmünü isnada dayandırdığı” şeklinde hatalı yorumlamıştır (s. 111). Halbuki burada da İbnu'l-Cevzî asıl olarak dinin öğretilerine muhalif bulunduğu bir haberdeki sorunun kaynağı olan râviyi tespit etmekten bahsetmektedir. Râviden dolayı bir haberi tenkit etmek ile metninden dolayı tenkit ettiği bir haberdeki sorunun mesulü olan râviyi tespit etmek çok farklı iki durum olup bunların birbirine karıştırılması görüldüğü üzere muhaddislerin tenkit yöntemine dair oldukça yanlış okumalara yol açabilmektedir.¹³

- Hatîb bir başka yerde Ebu Hâtim (ö. 277/890), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) gibi bazı erken dönem münekkitlerin münker ve asılsız hükmü verdikleri bir hadis sebebiyle bir râviyi eleştirmelerini alıntılardıktan sonra “*Hadisin zayıf oluşuna İbn Rumi isimli râvinin rivayeti olması sebebiyle istidlal edilebileceği*” gibi Ebu Hâtim ve İbn Ebî Hâtim'in sözlerinden anlaşıldığı üzere İbn Rumi'nin zayıf oluşuna bu hadis sebebiyle istidlal edilebilir.” demiştir (s. 276). Burada muhaddisler açıkça rivayetten hareketle râviyi değerlendirdikleri halde müellifin neye dayanarak sözünün altı çizili ilk yarısında râviden hareketle rivayete hüküm verildiğini ileri sürmesi anlaşılır bir durum değildir. Yazar bu sözle ortada metin tenkidi varken bunu sened tenkidi olarak göstermektedir.

- Yine erken/geç dönem ayrımı yapılmadan “muhaddis”lere atfen söylenmiş olan benzer bir sorunlu ifade “Bazen rivayetlerinin metinlerindeki hatalar sebebiyle râviyi cerh ederler, bazen de cerh edilmiş olan râvi sebebiyle metinleri illetli sayarlar.” (s. 234) şeklindedir.

¹⁰ Mesela Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsi ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dil*; Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019).

¹¹ İbnu'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzuat*, 70.

¹² İbnu'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzuat*, 65.

¹³ Bu konuda daha geniş izah için bk. Çalgan, “İbn Ebu Hâtim'in el-İlelül'l-hadîş İsimli Eserinde Metin Tenkidi”. *HADITH* 9 (Aralık 2022), 14-16.

- Müellif bir başka yerde muhaddislerin hadis tenkid yöntemini göstermek için bir haberin İbnu'l-Cevzî, Süyûtî (ö. 911/1505), Kurtubî (ö. 656/1258), Süheylî (ö. 581/1185) gibi geç dönem ulema tarafından tenkidini tahlil etmiştir (s. 243-5). Ancak görüldüğü üzere bu isimler yazarın muhaddislerin tenkit yöntemini anlamada asıl önemli gördüğü erken dönemi temsil etmemektedir. Buna rağmen söz konusu haberi İbnu'l-Cevzî gibi âlimlerin metin yönünden ele alıp reddetmesi, Süheylî ve Suyuti'nin ise yine metin yönünden ele alıp kabul etmeleri ilginç ve önemlidir.

3. Kıstas Tarifinin Uygulamadaki Sorunları

Mu'tez el-Hatîb kıstası muhaddislerin tatbikatının incelenmesiyle bulunan küllî kaideler olarak tarif etmiş ve kıstasların genel durumu ifade ettiğini belirtmiştir (s. 196). Bununla beraber kıstasla muhaddislerin ta'lil yollarını kastettiğini ve bu yolların karışık olduğunu, yani her muhalefetin tesirli olmadığını da kabul etmiştir (s. 196-7). Hatîb'in kıstas tarifi makul gözükse de bu tarifi uygulama tarzı oldukça sorunludur. Bu durumu şu zaviyelerden ifade edebiliriz:

- Öncelikle bazı kıstasların genel geçer ve mutlak olamayacağı, yani her durumda uygulanmasının doğru ve uygun olmadığı, bilakis tafsile gidilmesi gerektiği açıktır. Mesela Kur'an-ı Kerim'e muhalefet kıstasının tatbikinde Kur'an-sünnet ilişkisinin hususiyetleri (sünnetin Kur'an'ı tahsisi, müstakil hüküm getirebilmesi gibi) dikkate alınmak zorundadır. Müellif bu durumu fukaha açısından kabul etmiş ve fukahanın bu kıstası mutlak olarak uygulamadığını belirttiği halde onlar açısından Kur'an'a uygunluğu bir metin tenkidi kıstası olarak kabul etmiştir (s. 407-427). Ancak muhaddislere gelince Şâfiî (ö. 204/820) ve Hattâbî'nin (ö. 388/998) Kur'an-sünnet ilişkisinin hususiyetlerine dikkat çeken sözlerini onların Kur'an-ı Kerim'e muhalefet kıstasını kabul etmedikleri şeklinde yanlış yorumlamıştır (s. 318, 321).

Yine, müellif akıl kıstasının mutlak olmadığı, gaybî konular, mucizeler gibi konularda bu kıstasın tatbik edilmeyeceği, ancak bedihiyata aykırı haberlerde uygulanabileceği hususunu fukaha için kabul etmiş ve bu istisnalara rağmen akli usulcüler için bir kıstas olarak saymıştır (s. 399-405). Buna rağmen o aynı hususu (akıl kıstasının mutlak olmadığı hususunu) akli muhaddisler için bir kıstas olarak saymamaya gerekçe olarak ileri sürerek çelişkiye düşmüştür (s. 329-330). Bu çelişkili yaklaşım gayri ilmî olup kabul edilebilir değildir. Müellif bir yandan "Akıl kıstası muhaddis için genel geçer değildir, akla muhalefetle illetlendirme ancak senedine bakmaya ihtiyaç bırakmayacak şekilde mana bozukluğu belli olan az sayıda hadiste geçerlidir." derken (s. 329) tamamen aynı hususu fukaha için şu şekilde dile getirmiş ancak onlar için akli bir kıstas olarak saymakta bir mahzur görmemiştir: "Buradaki ifadeler mutlak olmayıp hiçbir şekilde ihtilaf söz konusu olmayan durumlara mahsustur ki bu durumlara bedihiyyat denmektedir." (s. 399). Yine, Şâfiî'nin "...Ancak az sayıda özel birtakım hadislerde hadisin doğruluğu ya da yalan oluşu, ...benzerinin olması mümkün olmayan bir şey anlatmasıyla...anlaşılır."¹⁴ sözünü de "akıl bedihiyatına aykırı az sayıda habere" hamledip bu durumun kıstas tarifine uymadığına işaret etmiştir (s. 330). Açıkça görüldüğü üzere, akıl kıstasının sadece akıl bedihiyatına aykırı durumlarda tatbik edileceğini hem muhaddisler hem fukaha için ileri süren müellif bu durumdan iki grup için tam tersi neticeler çıkarmıştır.

- Müellif bir kıstasın muhaddisler tarafından sened ve metinle alakalı diğer karinelerle birlikte bütünlük içinde değerlendirilmesini kıstas olma şartına uymama olarak değerlendirmiş ve bu durumu eleştirmiştir. Mesela Kur'an'a aykırılık kıstasının münekkitler için ancak yardımcı bir karine olduğunu, senedle ilgili diğer karinelerle beraber etkili olabildiğini bu sebeple tek başına bir illet sayılmayacağını ileri sürmüştür (s. 324). Öncelikle belirtmek gerekir ki bir kıstasın sened ve metinle ilgili tüm diğer karinelerle beraber dikkate alınması sağlıklı ve doğru olan yol olup bunun aksi zaten sorunlu bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca bir şeyin kıstas olmasının şartı tek başına etkili olabilmesi değildir. Önemli olan bu kıstasın nazar-ı itibara alındığının anlaşılmasıdır. Bu sebeple müellifin bu yaklaşımı temelsiz olup tekellüf içermektedir.

- Dikkat edilmesi gereken bir husus bilhassa mütekaddim münekkitlerin muhtasar üslubudur. Bu üsluptan dolayı aslında zihinlerinde dikkate aldıkları kıstasları sarahaten ifade etmemiş olsalar da münker/batıl gibi hükümlerinin arkasında bu kıstasların bulunduğunu anlamak zor değildir. Bu oldukça mühim durum göz ardı edilirse örneğin Kur'an-ı Kerim'e uygunluk kıstasının çok sınırlı örneklerde tatbik edildiği sanılabilir. Mesela Ahmed b. Hanbel "Kadına, çocuğa ve köleye Kur'an öğretmeyin" şeklindeki haberi "Ne kadar münker bir hadis" diyerek tenkit etmiş olmakla beraber herhangi bir kıstası tasrih etmemiştir.¹⁵ Bununla beraber onun bu haberin başta Kur'an olmak üzere dinin temel öğretilerine aykırı olması sebebiyle yadırgadığını anlamak hiç de zor değildir. Bu muhtasar tenkitleri hesaba katmadan bir kıstasın çok sınırlı sayıda habere sarahaten uygulanması sebebiyle genelde uygulanmadığı ve bu nedenle kıstas olarak sayılmayacağı şeklindeki bir yaklaşım erken dönem münekkitlerinin üslubunu görmezden gelmek olarak açıklanabilir ve kanaatimizce böyle bir yaklaşım isabetli çıkarımlara imkân vermez.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1940/1358), 399 (No. 1099).

¹⁵ İbn Kudâme, *el-Müntehabu min ileli'l-Hallal*, 54.

- Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da senedin sıhhatinin hadisin metnine yaklaşımı etkilemesidir. Öncelikle belirtmek gerekirse müellif tarafından bir sorun gibi sunulan bu durum, tam aksine isabetli bir yoldur. Mesela güneşin secde etmesi ilk bakışta akla aykırı gözükse de Kur'an'da geçtiği bilindiği zaman tevil edilerek anlaşılacaktır. Burada yadırganacak bir durum söz konusu değildir. Mesela, arkasından ağlanması sebebiyle ölüye azab edilmesine dair hadis¹⁶ müellifin işaret ettiği üzere sahih bir yolla geldiği için bazı usulcüler tarafından da tevil edilmiştir (s. 204). Ancak müellif muhaddislerin Kur'an'ın zahirine muhalif bir haberi zayıf yolla geldiğinde reddetmesini yeterli görmemiş, sika râviler benzer bir haber naklederse bu haberle Kur'an'ın zahirinin terk edilebilmesini eleştirmiştir (s. 322). Hâlbuki olması gereken zaten budur ki bizzat müellif cumhur fukahanın haber-i vahidle Kur'an'ın zahirinin terk edilmesini kabul ettiğini kaydetmiştir (s. 421). Görüldüğü üzere, fukaha söz konusu olduğunda sorunlu görülmeyen bir durum muhaddisler için bir eleştiri sebebi olmaktadır. Bu durum müellif açısından açık bir tezat teşkil etmektedir.

4. Mevzu Alametleri

Hatîb mevzu alametleri konusunu işlerken İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *el-Menaru'l-münif* isimli eserinde anlattığı kıstasların lafız ve manasının bozukluklarının râvilerle bakmaya gerek bırakmayacak derecede açık olan hadislerle uygulanacağını ve bu eserin muhaddislerin zevkine uymayan akli bir meyil taşıdığını iddia etmiştir (s. 113). Bu iddianın ilk kısmı bir sorun ya da eksiklik olmadığı gibi ikinci kısmı da temelsiz ve vakiya terstir.

Müellif İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Nüzhe*'sinde saydığı mevzu alametlerini değerlendirirken İbn Hacer'in bu alametlerle ameli iki duruma hasrettiğini belirtmiştir: Kur'an, mütevatir sünnet, kat'î icma ve akla sarîh muhalefet ve bu muhalefetin bir tevil kabul etmemesi.¹⁷ Hatîb'e göre bu sebeple ilgili alametlerin kullanımı çok dar bir çerçevededir (s. 113). Öte yandan, müellif fukahanın da İbn Hacer gibi kat'î bir delile tevil kabul etmeyecek şekilde muhalefet şartını getirdiğini kitabının başka bir yerinde kendisi ifade etmiştir (s. 174). Ancak İbn Hacer'e yönelik eleştirisini fukahaya yöneltmemesi uygun olmayıp taraflı bir izlenim uyandırmaktadır.

Müellif daha sonra İbn Dakîku'l-îd'in (ö. 702/1302) şu sözünü aktarmış ve bu sözü birazdan değineceğimiz şekilde eleştirmiştir: "Ehl-i hadis **çoğunlukla merviyeye ve hadisin lafızlarına bakarak** bir hadisin mevzu olduğuna karar verirler."¹⁸ Yine, İbn Hacer'in *Nüket*'inde bir haberin mevzu oluşunun râvisinin durumu yoluyla bilinmesinin nadir, mervinin durumu sayesinde anlaşılmasının ise daha çok ve daha önemli olduğunu kaydettiğini¹⁹ belirtmiştir (s. 114). Görüldüğü üzere, İbn Hacer ve İbn Dakîku'l-îd muhaddislerin çoğunlukla merviden hareketle mevzu hadisi bildiklerini, yani esas olarak metin tenkidi yaptıklarını açıkça ifade etmesine rağmen müellif onların bu sarîh beyanlarına şu şekilde karşı çıkmıştır: "İbn Dakîku'l-îd bunu (mevzu hadisi tespitinde çoğunlukla mervinin nazar-ı itibara alınmasını) muhaddislere atfetmişse de düşünme ve (ulemanın) sözlerini inceleme neticesinde bende hasıl olan kanaat bu yolun muhaddislerin değil, fukaha ve usulcülerin yolu olduğudur..." (s. 114). Bu iki önde gelen muhaddisin açık ifadelerini bu şekilde doğru bulmadığını ileri sürmesi kanaatimizce bir araştırmacının belli bir ön kabulle yola çıktığında önüne gelen delilleri o ön kabule uyumlu hâle getirmeye çalışmasına bir misal teşkil etmektedir. Zira bu araştırmacının çalışmasındaki temel fikri bu yazımızdan da kısmen anlaşılacağı üzere erken dönem ayrımı yapmadan genellemeye giderek muhaddislerin esas itibarıyla sened tenkidi, fukahanın metin tenkidi yaptığı şeklinde bir ayrıma dayanmaktadır. Ancak onun bu fikrini savunmak için gösterdiği gayret onu iki büyük muhaddisin açık sözlerini kendi ulaştığı kanaate göre tashih etme noktasına getirmiştir.

5. Kur'an-ı Kerim'e Muhalefet Kıstası

Hatîb muhaddislerin Kur'an-ı Kerim'i bir metin tenkidi kıstası olarak kullanmalarına dayanak olarak sahabenin bu kıstası kullanmalarının, İbn Kayyim gibi geç dönem muhaddislerinin mevzu hadis alameti olarak bu kıstasa işaret etmelerinin ve erken dönemden bazı imamların bazı beyanlarının gösterildiğini ifade etmiştir. Daha sonra İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Müslim ve İbn Hibbân'ın konuyla alakalı sözlerini tedkik etmiştir (s. 313-325).

Hatîb'in bu bölümdeki tetkikiyle alakalı öncelikle belirtmek istediğimiz husus kitabın genelinde olduğu gibi onun konuyla alakalı bizzat kendi araştırma bulgularını sunmak yerine büyük oranda başka araştırmaların bulgularını incelemekle yetinmiş olmasıdır. Hâlbuki tarafımızdan yapılan araştırmaya göre bu konuda yapılan izahat sadece mezkûr muhaddislerinkiyile sınırlı değildir. Bu konuda erken dönemden Evzâî (ö. 157/774), Ebu Nuaym el-İsfahanî (ö. 430/1038) gibi isimlerin izahatı ve müteahhir

¹⁶ Buhârî, Cenâiz, 32, hadis no: 1284.

¹⁷ İbn Hacer el-*Asşkalânî*, *Nüzhetu'n-nazar*, 98.

¹⁸ İbn Hacer el-*Asşkalânî*, *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*, 2/843.

¹⁹ İbn Hacer el-*Asşkalânî*, *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*, 2/842-3.

dönemden pek çok muhaddisin yanında mütekaddim dönemden İmam Buhârî, Tirmizî, Ebu Hâtim gibi isimlerin tatbikatı mevcuttur.²⁰ Öte yandan, Hatîb diğer araştırmalarda geçen Şâfiî'nin sadece iki uygulama misaline yer vermiş ve bunları isabetli görmemiş olmakla beraber Kanarya'ya göre Şâfiî'nin *İhtilâfu'l-Hadis* isimli eserinde “hadîsleri Kur'an'a arz etme kriteri hemen bütün örneklerde mevcuttur.”²¹

Hatîb, Şâfiî'nin “...Ancak az sayıda özel birtakım hadislerde hadisin doğruluğu ya da yalan oluşu, hadisçinin benzerinin olması mümkün olmayan bir şey anlatmasıyla veya *sübut ve delâlet açısından daha kuvvetli bir şeye (delile)* muhalefet etmesiyle anlaşılır.”²² ifadesinin altı çizili kısmının bazı araştırmalarda Kur'an, meşhur sünnet ve icmâ olarak açıklanmasını doğru bulmamıştır (s. 317). Ancak Hatîb'in bu değerlendirmesini isabetli görmek mümkün değildir. Öte yandan, Şâfiî'nin Hatîb'in yer vermediği “Allah'ın Kitab'ının zahirine muvafık olan hadis sübut yönünden daha sağlam olmaya layıktır.”²³ gibi başka beyanları da konuyla yakından alakalıdır.

Hatîb, Şâfiî'nin Kur'an'a uygunluğa hadisler arasında tercih yaparken ve bir hadisin zayıflığını tekit için başvurduğunu ancak bunun arz sayılmayacağını ifade etmiştir (s. 318). Arz kavramının bu şekilde dar bir çerçeveye indirgenmesini isabetli bulmamaktayız. Zira bir hadisin Kur'an'a uygunluğunun gerek zayıflığının tekidi için gerek racih veya mercuh oluşunun tespiti için dikkate alınması demek, neticede bu hadisin sıhhatinin belirlenmesinde bu ölçünün hesaba katılması anlamına gelmektedir ki metin tenkidinden maksat da zaten budur. Mesela Şâfiî'nin “Eğer birisi 'Kadın kocasının izni olmadan malından bir şey veremez' şeklinde bir haber rivayet edildi derse, ona şöyle cevap verilir: Bu haber sabit değildir zira Kur'an, sonra sünnet, sonra eser (sahabe kavli), sonra akıl bunun hilafına delalet eder...”²⁴ şeklindeki beyanında Kur'an ve akıl kıstasının söz konusu haberin metninin sıhhatinin tayininde etkili olduğu gayet açıktır. Ancak Hatîb bu tür misallere yer vermediği gibi yer verdiği iki örneği de işaret ettiğimiz tarzda yorumlamıştır.

Hatîb, Şâfiî ve Hattâbî gibi muhaddislerin hadislerin Kur'an'a arzına karşı çıkan ifadelerinden hareketle muhaddislerin Kur'an kıstasını hadisleri değerlendirmede kullanmadıkları görüşünü savunmuştur (s. 318, 321). Halbuki burada iki farklı mesele birbirine karıştırılmıştır. Şâfiî ve Hattâbî'nin bu sözleriyle ifade etmek istedikleri husus aslında fakihlerin de dikkat çektikleri Kur'an-sünnet ilişkisinin hususiyetleridir. Buna göre sünnet Kur'an'ı tahsis edebildiği gibi müstakil hüküm de getirebilir. Ancak bu ifadelerden onların bir hadisin Kur'an'ın sarih bir hükmüne muhalif olmasını kabul ettikleri sonucu elbette çıkmaz. Nitekim Şâfiî'den alıntılıdığımız söz ve tatbikat örneği bir hadisin Kur'an'a muhalefet sebebiyle tenkit edildiğini açıkça göstermektedir.

Müellif İbn Hibbân'ın “Söz konusu (incelenen) habere mutabaat bulunamazsa ve bu haber aynı zamanda *usûl-i selâse*ye (Kitab, sünnet ve icmâ) muhalifse bu haberin mevzu olduğu şüphe olmayacak şekilde anlaşılır.”²⁵ şeklindeki son derece mühim ifadesine işaret etmekle beraber bu ifadeyi de içinde teferrüd de zikredildiği için muhaddislerin Kitab, sünnet ve icmâ bir metnin tenkidinde kıstas olarak kullandıklarını ispatta yeterli bulmamıştır (s. 323). Malum olduğu üzere, bir haberin teferrüdü o haberin mevzu sayılması bir yana sahih olmasına bile bazı durumlarda engel değildir. Dolayısıyla böyle bir haberin mevzu sayılmasında asıl belirleyicinin teferrüd değil, Kur'an'a muhalefet olduğu gayet açıktır. Müellifin böyle açık bir ifadeyi bile yeterli görmemesi ve yanlış yorumlaması kanaatimizce manidardır.

İbn Hibbân nebizle abdest almaya dair bir haberi tenkidinde râvinin cehaleti ve bu haberle teferrüdüne işaret ettikten sonra “Bir kişi bu özelliklere (cehalet ve teferrüd) sahip olur, sonra Kitab'a, sünnete, icmâa, kıyasa ve akla muhalif bir haber aktarırsa bu haberinin terk edilmesini hak eder.”²⁶ demiştir. Hatîb bu tenkidi değerlendirmesinde İbn Hibbân'ın söz konusu haberi sadece Kitab'a muhalefet sebebiyle reddetmemesi, râvinin cehaleti ve teferrüdünün de etkili olması sebebiyle yapılan tenkidin Kur'an'a arz sayılmayacağını (s. 323), hatta Kur'an'a muhalefetin kendi başına bir illet olmadığını, sadece asıl illet olan râvinin cehaletini “tamamlayıcı” olduğunu (s. 324) ileri sürmüştür. Bu yorumları oldukça zorlama ve yanlış bulmaktayız. Zira bir haberin terk edilmesinde her ikisi de birlikte değerlendirilmekle beraber asıl belirleyici olanın râvinin cehaleti değil, Kur'an'a muhalefet olduğu izahıtan varestedir. Zira râvinin bilinmemesi bir hadisin terk edilmesini gerektirecek büyüklükte bir kusur değildir. Ayrıca bir münekkidin Kur'an'a muhalefet yanında diğer tüm illet ve karineleri dikkate alması zaten doğru olan yöntemdir ve bu bütüncül yaklaşım onun Kur'an'a muhalefeti dikkate almadığı manasına gelmez. İbn Hibbân'ın mezkûr değerlendirmesinden

²⁰ Muhaddislerin metin tenkidi konusunda tarafımızca bir kitap çalışması hazırlanmakta olup bu çalışmada konu etraflı bir şekilde incelenmektedir.

²¹ Bayram Kanarya, “İmâm Şâfiî'nin ‘İhtilâfu'l-Hadis’ İsimli Eserinde Muteâruz Hadisleri Çözme Metodolojisi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 4/8 (2012), 127. Bu konuda ayrıca bk. İbrahim Özdemir, “İmâm Şâfiî'de Hadisin Kur'an'a Arzı”, *Diyanet İlmî Dergi*, 54/3 (2018), 13-37; Sahip Beroje, “Şâfiî'nin Sünnetin Kur'an'a Arzı Yöntemine Sünnetin Beyan Vasfı Çerçevesinde Yaklaşımı”, *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu*, 7-9 Mayıs 2010, 2012, s. 860-877.

²² Şâfiî, *er-Risâle*, 399.

²³ Şâfiî, *İhtilâfu'l-hadis* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1983), 8/661.

²⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1983), 3/221.

²⁵ İbn Hibbân, *el-İhsan fi takrîbi Sahîhi İbn Hibban*, 1/155.

²⁶ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 2/514.

onun Kur'an'a muhalefeti, teferrüdü ve ravinin cehaletini birlikte dikkate aldığı anlaşılmaktadır; bu üç karine arasında teferrüd ve ravinin bilinmemesi haberde muhtemel bir sorunun işareti olmakla beraber haberin terk edilmesi, muhtemel değil müşahhas bir sorun olan Kur'an'a muhalefet sebebiyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, müellifin tespitinin aksine Kur'an'a muhalefet bu misalde tamamlayıcı değil, asıl illettir. Müellif Müslim'in Kur'an'a muhalefeti dile getirerek yaptığı bir tenkidi de yine bu tenkidin diğer karinelere bağimsız olmaması gerekçesiyle eleştirmiştir (s. 322).

6. İcmâa Muhalefet Kıstası

Müellif İbn Hibbân'ın mezkur ifadesinin ve mevzu alametleri arasında icmaa muhalefetin sayılmasının muhaddislerin icmaı bir kıstas olarak kullanmalarına yeterli delil olmayacağını belirttikten sonra konuyla alakalı muasır araştırmalarda geçen sadece bir misali ele almış ve oldukça sorunlu bir tahlil yapmıştır (s. 325-9). Öncelikle belirtmek gerekirse bu konuda sadece İbn Hibbân'ın değil, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbn Receb'in (ö. 795/1393) önemli beyanlarının yanında İmam Buharî, Müslim, Tirmizî, Ebu Zür'a, İbn Hibbân, Hâkim en-Nisaburî (ö. 405/1014), Beyhakî (ö. 458/1066), Nevevî (ö. 676/1277) ve Irâkî (ö. 806/1404) gibi muhaddislerin tatbikat misalleri mevcuttur.²⁷ Dolayısıyla konunun bu malumata hiç değinmeden Hatîb tarafından bu kadar yüzeysel ele alınması büyük bir eksikliğe yol açmıştır.

Hatîb'in incelediği misalde Ahmed b. Hanbel Müslümanların ölen çocuklarının cennete girmeleri hususunda tereddüt/çekince içeren bir hadisi hadiste geçen tereddüt ifadesinin bu konudaki icmâa muhalif olması sebebiyle eleştirmiş, ayrıca bu hadisi nakleden râviyi bu rivayet sebebiyle zayıf bulmuştur (s. 326-8). Hatîb'in bu misali değerlendirmesi şu şekildedir: "Ahmed için ta'lil ancak Talha isimli bu hadis ile teferrüd eden râvi cihetinden gerçekleşmiştir. Zira Talha sağlam bir râvi olmayıp icmaa muhalif bir hükümle teferrüdü kabul edilmez." (s. 327). Öncelikle Ahmed bu hadisi tenkidinde teferrüde hiç değinmemiştir. Daha önemlisi, Ahmed hadisi kesinlikle Talha isimli râvi sebebiyle eleştirmemiş, bilakis bu râviyi söz konusu icmaa muhalif haber sebebiyle zayıf bulmuştur.²⁸ Yani, burada erken dönem tenkidinde geçerli kural olan rivayetten hareketle râviyi değerlendirme esastır. Ancak Hatîb bunu tam tersine çevirerek böyle bir şey belirtmediği halde Ahmed'in râviden hareketle rivayeti eleştirdiğini ileri sürmüştür. Ahmed'in ifadesi dikkatle incelendiğinde onun bu haberi sadece ve sadece icmâa muhalefet gerekçesiyle hatalı bulduğu, teferrüd ya da râvinin zayıflığı gibi bir karine zikretmediği açıkça görülmektedir. Ahmed mezkur haber sebebiyle Talha isimli râviyi zayıf saymıştır ki burada sebep sonuç ilişkisinin yönünü tersine çevirmek müellifin yaptığı gibi yanlış bir yoruma yol açmaktadır.

Müellifin bu hatalı değerlendirmesinin ardından yaptığı "Bir muhaddis açısından bir hadisi reddetmek ve hatalı bulmak için icmâa muhalefetin tek başına bir illet olduğunu söylemek zordur" şeklindeki tespitine katılmak mümkün değildir. Zira bir yandan Ahmed'in misalinde icmâa muhalefet tek başına yeterli ve hatta tek illet durumundadır, diğer yandan başka örneklerde icmâa muhalefetin yanında başka karinelerin olması ve muhaddisçe dikkate alınmasının bir mahzuru olmadığı gibi doğru olan da budur. Böyle yapılması icmâa kıstasının kullanılmadığı anlamına elbette gelmez.

İlginç bir şekilde Hatîb, İbn Receb'in "Metni şaz olan hadisler, hilafına sahih hadisler olan ya da önde gelen âlimlerin başka türlü görüş üzerine icmâa ettikleri hadislerdir."²⁹ şeklindeki konuyla gayet yakından alakalı ve önemli sözünü şaz hadisi anlattığı bölümde verdiği halde (s. 308) icmâa kıstasını anlattığı bölümde vermemiştir. İbn Receb'in bu sözünden anlaşılan muhaddislerin icmâa muhalif hadisleri şaz yani zayıf saydıkları ve böyle şaz sayılan birtakım hadislerin mevcudiyetidir. Yine, işaret ettiğimiz diğer örnekler arasında bilhassa Müslim'in *Kitâbu't-temyiz*'de, Tirmizî'nin de *Sünen*'inde icmâa muhalefet sebebiyle tenkit ettikleri hadislere yer verilmemesi konunun delillendirilmesinde önemli bir eksikliğe yol açmıştır.

7. Akla Muhalefet Kıstası

Mu'tez el-Hatîb akıl kıstasının muhaddisler nezdinde genel geçer bir kıstas olmadığını, bu kıstasın İmam Şâfiî'nin bahsi geçen sözünde belirtilen bedihiyata aykırı, manasının bozukluğu oldukça belirgin olan sınırlı durumlarda geçerli olduğunu belirtmiştir (s. 329-330). Müellifin akıl kıstasının mutlak olmadığı yönündeki görüşüne katılmaktayız. Ancak bu kıstasın gaybî sahada, mucizelerle ilgili konularda geçerli olmaması, aklın bedihiyatına aykırı sınırlı bir sahada geçerli olması akıl kıstasının dikkate alınmadığı anlamına gelmez. Müellif bu gerekçeyle muhaddisler için aklın bir kıstas sayılmayacağını öne sürerken öte yandan usulcüler açısından konuyu ele aldığı bölümde aynı kısıtlamaların geçerli olduğunu belirtmesine rağmen aklı usulcüler için bir kıstas olarak değerlendirmekte bir mahzur görmemiştir (s. 399-405). Akıl kıstasının mutlak olmaması, tafsile gidilmesi

²⁷ Bu malumat kitap çalışmamızda mevcut olup bu araştırma notumuzun hacmini arttırmamak için burada bunlara ayrıntılı olarak yer verilmemiştir. Söz konusu kitap henüz yayınlanmadığı için künye bilgisini veremiyoruz.

²⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbn Kudame, *el-Müntehabu min ileli'l-Hallal*, thk. Târık b. İvazullah (Riyad: Dârü'r-Raye, 1998/1419), 53-4.

²⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/410.

gerektiği hususu muhaddisler için bir sorun teşkil ederken aynı hususun usulcüler için teşkil etmemesi anlaşılabilir bir durum değildir. Aslında herhangi bir kıstasın uygulanmadığı bazı durumların oluşu tabî olup tafsile gidilmesi bir sorun olarak görülmemelidir.

Müellif İbn Ebî Hâtim'in "Bir hadisin sıhhati, onu nakledenlerin adaleti ve sözün nübüvvet kelamı olmaya uygun oluşuyla anlaşılır."³⁰ şeklindeki beyanında altı çizili kısmın akıl kıstasına da zımnen işaret ettiğini belirtmekle beraber aynı beyanda râvilerin adaletine de işaret edildiği için aklın tek başına kıstas sayılamayacağını ileri sürmüştür (s. 330). Yine, Şâfiî'nin "hadisçinin benzerinin olması mümkün olmayan bir şey anlatması" ifadesini değerlendirirken de burada akıl kıstasının kastedildiğini ancak bu tür haberlerin zaten senedlerinin de sorunlu olduğunu belirterek yine aynı görüşü tekrarlamıştır. Müellifin kıstaslar konusundaki tekellüfû burada da görülmektedir. Hâlbuki bir muhaddis belli bir hadisi bir yandan senedi bir yandan da metninin akla muhalif olması sebebiyle tenkit edebilir ki zaten tüm illet ve karinelerin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekir. Akıl kıstasının kullanıldığını ispatlamak için illa ki sadece bu kıstasın tek başına kullanılması gibi bir zorunluluk elbette yoktur.

Bu sorunlu yaklaşımın yanında müellif akıl kıstasına ayırdığı yaklaşık iki sayfalık kısımda tatminkâr bir malumat sunmamıştır. Hâlbuki bu konuda İmam Şâfiî, İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân'ın yanında erken dönemden Ebu Nuaym el-İsfahânî gibi isimlerin izahatı olduğu gibi mütekaddimundan İmam Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, İmam Şâfiî, Yakub b. Süfyan el-Fesevi (ö. 277/890), İbn Hibbân, Tahâvî ve İsmâîlî, müteahhirden ise İbnü'l-Cevzî, İbn Hacer, Zehebî (ö. 748/1348) ve Süyûtî'nin tatbikat örnekleri bulunmaktadır. Mesela İmam Müslim beş tane sûrenin her birinin Kur'an'ın dörtte birine denk sayılması bilgisini içeren bir haberi "manası anlaşılmayan müstenker" bir hadis olarak nitelemiştir.³¹ Burada aklın bedihîyyatına aykırı bir durumun söz konusu olduğu açıktır. Yine, İbn Cevzî yedi haberi, Zehebî ise beş haberi akla muhalefet gerekçesiyle sarahaten tenkit etmişlerdir.³² İbn Hacer de Bedir savaşının başındaki mübarezeeye dair Ebu Dâvûd'un *Sünen*'inde geçen bir hadisi senedinin sahih olduğunu belirttiği halde genç ile yaşlının eşleştirilmesini içerdiği için makul bulmamış, gençlerin ve yaşlıların kendi arasında eşleştirildiğini ifade eden siyer kaynaklarının verdiği bilgiyi tercih etmiştir.³³ Kısaca muhaddislerin yaklaşımına dair bu kadar önemli bilgiye yer verilmemesinin yol açtığı eksiklik yanında aynı kıstasın aynı kısıtlamalarına genişçe yer verilerek (s. 399-405) ve mutlak olmadığı kabul edilerek yine de usulcüler için bir kıstas olarak görülmesi izahı zor büyük bir çelişki oluşturmuştur.

8. Tarihî Malumata Muhalefet Kıstası

Müellif tarihi bilgiye muhalefet başlığı altında iki örneğe yer vermiş, ardından bu kıstası İbn Kesîr (ö. 774/1373), Zehebî ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin bildiği kadarıyla az sayıda hadis için kullandığını belirtmiş ve kaynak olarak İbn Kesîr'in kullanımına dair bir makale ve bir yüksek lisans tezine atıf yapmıştır (s. 331-6). Bu durum da daha önce bahsettiğimiz üzere yazarın muhaddislerin tatbikatına dair yeni bir bulgu ortaya koymak yerine zaten bilinen örnekler üzerinden konuyu işlemlerini göstermektedir. Halbuki bu kıstasa dair sadece erken dönemden Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Hâkim gibi şahsiyetlerin yaptıkları tenkitler bilinmektedir. Geç dönemden Zehebî gibi muhaddislerin kullanımına dair tatminkâr bilgi sunan muasır araştırmalar da mevcuttur.³⁴ Böyle önemli bir konuyu doktora tezi olarak inceleyen bir çalışmada konunun özgün bulgular sunmak bir yana diğer çalışmalarda geçen malumatın da ihmal edilerek sathî bir şekilde incelenmesi çalışmanın ulaştığı neticelerin sağlam bir zemine dayanmadığını göstermektedir.

9. Müşahede ve Hisse Muhalefet Kıstası

Benzer bir durum bu kıstas için de geçerlidir. Müellif bu kıstas için de yeni bulgular ortaya koymak yerine "Neredeyse hiçbir misal bulamamaktayız" ifadesini kullanmış (s. 336) ve İbn Cevzî'nin *Mevzuat*'ından iki misal paylaşmıştır. Hatîb'in bu misal bulamama durumu aslında çalışmasının en mühim zayıflıklarından biri olan muhaddislerin tatbikatını yeterince araştırmamasını ispatlamaktadır. Zira bu kıstasla alakalı Abdullah b. Mübarek, Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Buhârî, Ebu Hâtim, İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) gibi muhaddislerin uygulamaları mevcuttur. Mesela dikkat çekici bir örnekte Ebu Hâtim "Âlimler

³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/351.

³¹ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 97-101.

³² Çalgan, "İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzuât*'ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 1 (Eylül 2022): 44-66 ; Çalgan, "Zehebî'de Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gereçeli Kullanımı", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022): 147-158.

³³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/298. Mehmet Ali Çalgan, "Fethu'l-bârî'de Meğâzî Rivayetlerinin Metin Tenkidi ve Teârûz Çözümleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020): 105-135.

³⁴ Mesela Hasan Fevzî Hasan Saîdî, *ez-Zehbî ve Menhecuhû fî Nakdi Metni'l-Hadîsî's-Şerîf* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013).

bunamaz” haberini vakıya ve müşahedeye aykırılık gerekçesiyle şu şekilde tenkit etmiştir: “İlme mensup olan Mes’ûdî, Cerîrî, Saîd b. Ebî Arûbe, Ata b. es-Sâib ve başkalarını bu halde bulduk.”³⁵ İmam Buhârî’nin de “Ayetler (işaretler/ahir zamanın alametleri) iki yüz senesinden sonradır” şeklindeki haberi vakıya muhalif bularak “iki yüz senesi geçti ama ayetlerden hiçbir şey ortaya çıkmadı.”³⁶ dediği nakledilmiştir. Yine, İbn Mübârek’in mercimeğin takdis edilmesi hakkında bir haberi mercimeğin bilakis zararlarının da bulunduğu şeklinde tenkidi de konuya dair güzel bir örnektir.³⁷

10. Münekkidin Yadırğaması Yoluyla Ta’lil

Hatîb muhaddislerin kıstaslarının sonuncusu olarak “Diğer Kıstaslar” başlıklı bir bölümde “nübüvvet kelamına benzememe” ve “münekkidin yadırğaması” şeklinde iki kıstastan daha bahsetmiştir. Münekkitlerin yadırğaması başlığında önce Rebî b. Huseym’in (ö. 65/685 [?]) “Hadisin bazen gün ışığı gibi bir ışığı olur ki o hadisi beğenirsin, bazen de gecenin karanlığı gibi karanlığı olur ki o hadisi de yadırğarsın (münker bulursun).”³⁸ sözünü ve bu minvalde diğer bazı beyanları aktarmış, ardından manası yadırğamış olan bir hadisi misal olarak zikretmiştir (s. 378-381). Oldukça kısa tuttuğu bu bölüm hakkında bu kıstasın dar bir çerçevede kullanıldığını belirtmiştir (s. 258). Öte yandan, teferrüd konusunu işlerken mana nekaretine bir alt başlık olarak daha geniş bir şekilde yer vermiştir. Öncelikle belirtmek istediğimiz husus, mana nekareti konusunun teferrüd başlığı altında verilmesinin isabetli olmadığı, mana nekaretinin asıl “münekkidin yadırğaması” başlığı altında geniş bir şekilde tahlil edilmesinin gerektiridir. Zira manası münker görülen bir hadisin teferrüd etmesi tabii olmakla beraber teferrüd eden her hadisin manasının münker olması gerekmemektedir. Ayrıca, bir münekkit için teferrüd tek başına red sebebi olmamakla beraber mana nekareti red sebebi olmaktadır. Kısaca, Rebî b. Huseym’in belirttiği üzere mana nekareti muhaddislerin mutlaka dikkate aldıkları müstakil bir kıstas durumundadır ve müellifin iddiasının tam aksine bir metin tenkidi ölçütü olarak dar bir çerçevede değil, oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. İlginç olarak yazımızın girişinde belirttiğimiz üzere müellif çalışmasının bilhassa mana nekareti sebebiyle metnin reddine odaklandığını belirtmiştir (s. 10).

Bu hususu biraz açmak gerekirse muhaddisler muaraza yoluyla bir hadisin metninde görülen lafız hatalarını tespit edebildikleri gibi manası Kur’an’a, icmâa, dinin öğretilerine muhalif olan veya daha genel bir ifadeyle manası yadırğanacak bir hâl arz eden hadisleri de mana nekareti sebebiyle tenkit etmişlerdir. Bu durumu ifade etmek için münker/batıl gibi tabirleri bazen gerekçeli olarak ancak çoğunlukla muhtasar bir şekilde gerekçesiz olarak kullanmışlardır. Muallimî, Ebu Guddê, Kırbaşoğlu gibi isimler münker/batıl gibi terimlerin çoğunlukla mana nekaretini ifade etmek üzere kullandığına işaret etmişlerdir.³⁹ Kanaatimizce muhaddislerce yaygın kullanımından dolayı mananın nekaretinden dolayı hadis metninin tenkidinin Kur’an’a, sünnete, icmâa muhalefet gibi kıstaslardan daha öncelikli olarak ele alınması çok daha isabetli olacaktır. Ancak müellifin yaptığı gibi en sonda verilerek dar bir çerçevede kullanıldığını öne sürmek vakıyayla hiçbir surette uyuşmayan bir tespit olmuştur.

11. Kıstaslar Hakkında Genel Değerlendirme

Müellif muhaddislerin metindeki illeti bulmak için sadece muaraza yani hadisin rivayetlerini mukayese yöntemini kullandıklarını belirtmiş ve Müslim’in *Kitâbu’t-temyiz*’de bu yöntemi etkin bir şekilde kullandığını vurgulamıştır (s. 381-2). Ancak muhaddislerin sadece muaraza değil, Kur’an-ı Kerim gibi muhtelif delillere aykırılık ve daha genel olarak mana nekareti sebebiyle muhteva tenkidi yaptığına işaret etmemiştir. Halbuki kendisinin bilhassa işaret ettiği Müslim’in *Kitâbu’t-temyiz*’inde icmâa, akla, sahabe ameline muhalefet ve umûmü’l-belvâ gibi kıstasların kullanılmış olması⁴⁰ manidar olup müellifin tespitinin eksikliğini ortaya koymaktadır.

Hatîb’in “Bir münekkit hadisin manasını yadırğadığında hadisi teferrüde illetli bulur.” (s. 383) ifadesi ise yine vakıyayı yansıtmamaktadır. Zira münekkitler manasını münker buldukları hadisleri teferrüde işaret etmeden doğrudan münker/batıl/asılsız gibi ifadelerle yaygın bir şekilde tenkit etmişlerdir. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere müellifin mana nekaretini teferrüd konusu içinde ele almasını bu şekilde temellendirmeye çalışması isabetsiz olmuştur.

Müellifin icmâ, akıl ve hisse aykırılığın muhaddisler nezdinde bir kıstas olduğunu ispatlayacak erken dönem muhaddislerinin herhangi bir izah ya da tatbikat misali ortaya koymadıkları şeklindeki ifadesi (s. 385) bir yandan araştırmasının yeni bulgular ortaya koyamamasından diğer yandan olan bulguları yanlış yorumlamasından kaynaklı olup son derece isabetsiz bir

³⁵ İbn Ebî Hâtim, *İlelül-hadîs*, no: 2855.

³⁶ Zehebî, *Mizânü’l-İtidâl*, 3/306.

³⁷ İbnü’l-Cevzi, *Kitâbü’l-mevzuat*, 519 no: 1327.

³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kıfaye fi İlmî’r-rivaye*, 462; İbnü’l-Cevzî, *Kitâbü’l-mevzuat*, 68.

³⁹ Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali el-Muallimî Yemanî, *el-Envarü’l-kaşife lima fi kitâbi edva ale’s-sünne mine’z-zülel ve’t-tadlil fi’l-mücazeffe* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1983/1403), 263-4; Zehebî, *el-Mûkaza fi İlm mustalahi’l-hadîs*, 42-3, dipnot: 5; Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 336-7.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Çalğan, “Müslim’in Kitâbu’t-Temyiz’i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi”. *HADITH* 7 (Aralık 2021): 4-51.

değerlendirme durumundadır. Yine, Kur'an-ı Kerim'e muhalefetin muhaddislerce bir kıstas olarak değil de diğer karinelere ilave yardımcı bir karine olarak değerlendirildiğini ifade etmesi (s. 385) de yukarıda değindiğimiz üzere sorunludur.

12. Muhtelif Hususlar

Bu bölümde müellifin isabetli görmediğimiz bazı görüşlerine kısaca işaret etmekte fayda görüyoruz.

- Müellifin şu ifadeleri muhaddislerin yöntemini yansıtmamaktadır: “Muhaddisin yolu sened zikri geçen şartlarla sahih olduğunda başka şart aramaksızın hadisle amel ve ihticacın vacib oluşudur. Onun nezdinde hadisi red hadise muarız bir delilin olmayışına bağlı değildir.” (s. 31), “Muhaddis metni ihmal etmeden ancak sadece sened cihetinden bir hadisi sahih/kuvvetli/zayıf sayar.” (s. 63), “Muhaddis için takviye sadece senedler ve hadisin tarihleriyle sınırlıdır.” (s. 97) Bu sözlerden muhaddisler için esas olanın sened olduğu, muarız bir delilin oluşunun sıhhati etkilemediği, senedin sıhhatinin metnin de sıhhatini temin ettiği anlaşılmakta olup burada sadece bu ifadelerin muhaddislerin izah ve tatbikatıyla uyuşmadığını belirtmekle iktifa edebiliyoruz. Konunun ayrıntılı temellendirilmesi için konuyla ilgili makalelerimize ve kitap çalışmamıza bakılabilir.

- Zehebî *el-Mûkiza*'sında hadis hafızlarından tabiun tabakasındaki olanların teferrüd ettikleri hadise sahih, bir sonraki tabakadakilerinkine sahih garib, bir sonraki tabakadakilerinkine ise garib ferd demiştir.⁴¹ Ayrıca, sadûk râvinin teferrüd ettiği hadisin münker sayılabileceğini belirtmiştir.⁴² Müellif Zehebî'nin bu sözlerine dikkat çektikten sonra Zehebî'nin bu izahını garib ve itiraza açık bulduğunu söylemiş, muhakkik Ebu Gudde'nin Zehebî'nin bu beyanlarına bir not düşmemesini ise şaşırı bulmuştur (s. 274, dn. 2). Muhaddislerin teferrüdü râvinin tabakasına, güvenilirlik durumuna ve hatta hadisin konusuna (umûmü'l-belvâda olduğu gibi) göre farklı değerlendirmeleri yadırganacak bir durum olmayıp zaten olması gereken de budur.

Sonuç

Muhaddislerin metin tenkidi faaliyeti hakkında son dönemlerde birçok nitelikli araştırmaların yapıldığı müşahede edilmektedir. Bunlar arasında bilhassa belli muhaddisleri veya eserleri inceleyen çalışmaların ortaya çıkardığı yeni bulgular bakımından oldukça mühim oldukları kanaatindeyiz.

Netice olarak usul kitapları hakkında tatminkâr seviyede malumat sunmakla ve yer yer titiz ve dikkatli tahliller içermekle beraber incelediğimiz eserin muhaddislerin metin tenkidi faaliyetleri hakkında önceki çalışmalardan farklı bir bulgu ortaya koyamamış olması, muhaddisler ve fukahânın yöntemlerine dair tezat oluşturan tespitler yapması, çalışmasının amacını mana nekaretine odaklanmak ve erken dönemi esas almak olarak belirlemesine rağmen bu önceliklere riayet etmemesi, mana nekareti yoluyla metin tenkidine hak ettiğinden çok daha az yer vermesi, pek çok yerde geç dönem merkezli değerlendirmeler yapıp bunları tüm muhaddislere genellemesi gibi hususlar sebebiyle sorunlu bir yaklaşım sergilemiş ve isabetli sonuçlara ulaşamamış olduğu kanaatindeyiz. Bu sebeplerden ötürü içerdiği kıymetli ve zengin malumat sebebiyle oldukça öğretici sayılabilecek olan eserin metin tenkidi konusunda ciddi bir alt yapısı olmayan okuyucu için hayli yanıltıcı olabileceğini de eklemekte fayda görmekteyiz. Muhaddislerin metin tenkidi faaliyeti hakkında tatminkâr bilgi edinmek isteyen araştırmacılara Belhî ve Saîdî'nin bahsi geçen çalışmalarını tavsiye etmekte fayda mülâhaza etmekteyiz.⁴³

⁴¹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed Zehebî, *el-Mûkiza fi ilm mustalahi'l-hadis*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde (Beirut: Dâru'l-beşâiri'l-islamiyye, 1437), 77.

⁴² Zehebî, *el-Mûkiza fi ilm mustalahi'l-hadis*, 42.

⁴³ Belhî, *Mesâlik nakdi'l-metn inde nukkâdi'l-hadis fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*; Saîdî, *ez-Zehbî ve Menhecuhû fi Nakdi Metni'l-Hadisi's-Şerîf*.

Kaynakça | References

- Belhî, Nebîl Ahmed. *Mesâlik nakdi'l-metn inde nukkâdi'l-hadîs fi'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî*. Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-inâye bi-tıbbâati ve neşr, 2021.
- Beroje, Sahip. "Şafii'nin Sünnetin Kur'an'a Arzı Yöntemine Sünnetin Beyan Vasfı Çerçevesinde Yaklaşımı". *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*. 7-9 Mayıs 2010, 2012, 860-877.
- Çalğan, Mehmet Ali. "Fethu'l-bârî'de Meğâzî Rivayetlerinin Metin Tenkidi ve Teâruz Çözümleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020): 105-135.
- Çalğan, Mehmet Ali. "İbn Ebu Hâtîm'in 'İlelü'l-ḥadîs İsmi Eserinde Metin Tenkidi". *HADITH* 9 (Aralık 2022), 1-49.
- Çalğan, Mehmet Ali. "İbnü'l-Cevzî'nin Mevzûât'ındaki Metin Tenkidi Tatbikatı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 1 (Eylül 2022): 44-66.
- Çalğan, Mehmet Ali. "Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi". *HADITH* 7 (Aralık 2021): 4-51.
- Çalğan, Mehmet Ali. "Zehebî'de Metin Tenkidi ve Münker Tabirinin Metin Tenkidi Kapsamında Gerekçeli Kullanımı", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022): 147-158.
- Durays, Halid b. Mansur. *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007.
- Dümeynî, Müsîfir b. Garamullah. *Mekâyis nakdi mutûni's-sünne*. Riyad: y.y., 1984.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivaye*. Beyrut: Müessesetu'r-risale nâşirûn, 2013.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *'İlelü'l-ḥadîs*. thk. Rıf'at Fevzî Abdumuttalib, Ali Abdulbasit Mezîd. Kâhire: Mektebetü'l-hâncî, 2009.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ahmed b. 'Ali. *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*. thk. Rebi' b. Hadi Umeyr. Riyad: Dârü'r-Raye, 1988.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ahmed b. 'Ali. *Nüzhetu'n-nazar*. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1435.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-İhsan fi takribi Sahihi İbn Hibban*. thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-Mecrâhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafa ve'l-metrukin*. thk. Hamdi Abdulmecid Selefî. Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2000.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed. *el-Müntehabu min ileli'l-Hallal*. thk. Târik b. İvazullah. Riyad: Dârü'r-Raye, 1998/1419.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu İleli't-Tirmizi*. thk. Nureddin İtr. Dimaşk: Dârü'l-minhâc, 1440.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Kitâbü'l-mevzûât*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2008.
- Kanarya, Bayram. "İmâm Şafii'nin "İhtilâfu'l-Hadîs" İsmi Eserinde Muteâriz Hadisleri Çözme Metodolojisi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 4/8 (2012), 101-128.
- Melibarî, Hamza b. Abdullah. *Nazarât Cedîde fi Ulûmi'l-Hadîs*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2003.
- Mu'tez el-Hatîb. *Reddu'l-hadîs min ciheti'l-metn, dirâse fi menâhici'l-muhaddisîn ve'l-usûliyyîn*. Beyrut: eş-Şebeketü'l-arabiyye li'l-ebbâs, 2011.
- Muallimî, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Yemani. *el-Envarü'l-kaşife lima fi kitâbi edva ale's-sünne mine'z-zülel ve't-tadlil fi'l-mücazeffe*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983/1403.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *Kitâbu't-Temyîz*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fâruku'l-hadîse li't-tibâa, 2008.
- Özdemir, İbrahim. "İmâm Şafii'de Hadisin Kur'an'a Arzı". *Diyanet İlmî Dergi*. 54/3 (2018), 13-37.
- Polat, Selahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Saîdî, Hasan Fevzî Hasan. *ez-Zehbî ve Menhecuhû fi Nakdi Metni'l-Hadîsî-Ş-Şerîf*. Kâhire: Mektebetü Vehbe, 2013.
- Selefî, Muhammed Lokman. *İhtimâmu'l-muhaddisîn bi nakdi'l-hadîs seneden ve metnen*. Riyad: Dârü'd-dâî li'n-neşr, 1420.
- Sülemî, Abdurrahman b. Nüveyfî. *el-Hadîsu'l-münker inde nukkâdi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *el-Üm*. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1983.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1940/1358.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *İhtilâfu'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1983.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadiste Metin Tenkidi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Yılmazlar, Esmâ. "Reddu'l-hadîs min ciheti'l-metni: dirâseti fi menâhici'l-muhaddisîn ve'l-usûliyyîn". *Akademik-Us* 4 / 2 (Aralık 2020): 91-94.